

СКРИТАТА ИКОНОМИКА – ИЗМЕРВАНЕ И ВЛИЯНИЕ¹

1. Понятието скрита икономика

Скритата икономика (СИ) е реално явление. Тя се проявява под различни разновидности в социално-икономическата действителност на всички страни. Първоначално понятието СИ се среща във вестниците през двадесетте години на нашия век по време на сухия режим в САЩ. Мащабът на нейното проявление е различен както в отделните страни, така и във времето. Следователно СИ, третирана и като процес и като величина, е динамична. Според някои източници тя достига 7-16% от БВП за страните от Европейския съюз.² В бившите социалистическите страни тази икономика е в много по-големи размери, като в някои от тях достига до 40 и повече процента. С въвеждането на световната статистическа система за отчетност (Система на национални сметки (СНС)) в началото на 80-те години официално се признава съществуването на СИ. Правят се опити да се разработят начини за нейното дефиниране, оценяване и включване в размера на БВП. Правилното ѝ отразяване в СНС е възможно само чрез разкриване на голямото ѝ многообразие и изясняване съдържанието на всяко от нейните проявления. Това не винаги може да стане. Налице са такива стоки и услуги, които се произвеждат и потребяват в дадена страна, отнасят се към СИ, но не подлежат на описване, количествено измерване и оценяване. Поради това те не могат да се отразяват в СНС. Определянето на количествените параметри на това явление предполага първоначално разкриване на неговата качествена природа, изясняване на неговото съдържанието, формите на проявлението му и свързаното с това тяхно класифициране и структуриране.

В СНС се въвеждат понятията "скрита икономика" и "икономика в сянка" с едно и също съдържание. Чрез тези понятия се търси начин да се опише и отрази в сметката на производството това явление. За да е възможно то, се разграничават "**формална**" и "**неформална икономика**". Чрез тези понятия се извършва деление на икономиката на две части и се търси проявлението на СИ в тях. Приема се, че тя се проявява предимно в неформалната икономика.

¹ Отделните части на студията са написани от: проф. д-р ик.н. Иван Стойков – точ. 2 и точ. 3 и ст.н.с. д-р Параскева Димитрова – точ. 1, точ. 4. и точ. 5.

² Black Economy. - Financial times, April 9, 1998.

Формална и неформална икономика

Икономиката на дадена страна може да бъде описана с прост модел, според който има две взаимодействащи си множества на производители и потребители. Те са организирани като фирми и домакинства. Фирмите действат така, че да максимизират печалбата си чрез растеж на производството и натрупване във формата на инвестиции. Обикновено това се постига чрез повишаване производителността на труда и ефективността на производството. В СНС се приема, че фирми със заети работници над 10 (в определени случаи и по-малко) човека, се отнасят към формалната икономика, т.е. тя се отъждествява с индустриалната икономика. Характерни черти на този дял от икономиката са обемът на производството на стоки и услуги, величината на натрупването и на дълготрайните материални активи. Сключването на договори е неразделна част от ежедневието на фирмите от формалната икономика. По-големият растеж на производството се постига чрез специализацията му при висока централизация на управлението и на вземането на решения. Реализацията на продукцията се осъществява във взаимодействие с голям брой партньори. Допуска се, че отчетността във фирмите е на необходимото равнище. Има възможност за контрол от страна на управленските и статистическите органи. Това предполага, че в този дял на икономиката (формалната) възможността за поява на различни форми на СИ е ограничена и нейните мащаби са малки. В нея производството е предимно законно и регистрирано. Единствено се допуска укриването на доходи и увеличаването на разходите с неприсъщи такива. Напоследък се забелязва наличие на укриване на доходи в големи размери с оглед облагодетелстване на управленския персонал. В такива случаи фирмите обикновено се довеждат до умишлен банкрут. Следователно ако има СИ, тя може да бъде и в големи размери.

Фирмите със заети работници под 10 човека също принадлежат към формалната икономика. Приема се, че отчетността при тях е на по-ниско равнище. Наличието на СИ в тяхната дейност е в по-разнообразни форми и размери.

Поради по-голямата свобода и мащаби на действие във фирмите от формалната икономика се създават предпоставки за СИ чрез укриване на доходи, осъществяване на дейности, невключени в лиценза им за работа, увеличаване на разходите чрез неприсъщи такива, неплащане на осигурителни вноски и др. Следователно във формалната икономика се включват и дейности, които изцяло или частично не се обхващат от статистическите наблюдения, извършвани от НСИ, а също и от регистрации на данъчните и митническите власти.

Наред с дейността на фирмите от формалната икономика и на домашните стопанства, стопанска дейност под различни форми се извършва и от нерегистрирани организации и лица. Те реализират доходи, които не се регистрират и облагат с данъци. В редица случаи тяхната дейност е незаконосъобразна и не подлежи на официално регистриране според действащите закони. Използват се нюанси на наименования на скритата икономика за дейности, които са с криминален характер. В повечето случаи дейностите, включени в СИ, се осъществяват в стопански единици или групи

с по-малки по размери според работещите в тях, като са налице общи съвместни действия и функции (някои, от които са законни, а други незаконни).

Дейността на домакинствата се отнася към неформалната икономика. Домакинствата се стремят да увеличат степента на самозадоволяването си чрез удовлетворяване на повече техни потребности с разполагаемите средства. В СНС се приема, че домакинствата не са производители. Като такива се смятат само фирмите от формалната икономика. В обсега на неформалната икономика се съдържат повече възможности за проявление на феномена СИ.

За неформалната икономика има различни и понякога противоречиви определения. Те се разглеждат в зависимост от мястото на нейното проявление. Неформалната икономика се отъждествява с неиндустриалната икономика. Към нея се включват като дребното селско стопанство (фермерството), непромишлените риболов и ловуване, осъществявани предимно за собствени нужди, а също и дребното занаятчийство. Общото за тази част е, че производството се осъществява в малки единици. Те обикновено са организирани фамилно и осъществяват дребно стоково производство. В тях се използват лични фамилни средства, сгради и земя. С производствената си дейност задоволяват потребностите си, разменят свои продукти помежду си, продават ги на местни магазини или на търговци на едро. Друга черта на този дял от неформалната икономика е, че той се реализира в малки селски или изолирани общности. Тези производства са силно ограничени и са в тясна зависимост от развитието на цялата икономика и региона, към който принадлежат. Приема се, че в малките фирми и домакинствата, въвеждането на технически новости е забавено във времето и е в недостатъчна степен поради ограничените им средства за натрупване. Това е особено валидно за фирми от областта на селското стопанство, за дребните риболовни и ловни стопанства.

Значителна част от неформалната икономика са домакинствата. Гледището на съвременната икономическа теория е, че икономиката на домакинствата е по-скоро в сферата на потреблението, отколкото в производството. Поради това се приема, че те не се занимават с производствени дейности. Домакинството е ангажирано в производство на стоки и услуги само за себе си и в някои случаи за други, които ги използват за задоволяване на собствени потребности. Към икономиката на домакинствата се отнасят и разходите на национален продукт за отглеждане на деца и за домакинството.

Икономиката на т.н. "взаимопомощ" или на "махалата" е също част от неформалната икономика. Тя представлява продължение на икономиката на домакинствата. При нея е налице тясна зависимост между тях, проявяваща се чрез кооперирани производства на стоки и услуги, разменяни на непарична основа.

Към неформалната икономика се отнася и алтернативната или противоположна икономика. Тя включва дейности с широк спектър. Такива са основани на религиозни течения или на идейни виждания в определена област, като например опазване на околната среда. Към тях се приобщават и дейностите в манастирите и други подобни общности.

Малките фирми често са обект на скрита икономика. Тъй като те са с много ограничена дейност, това им позволява да бъдат по-свободни в сравнение с другите фирми. За тях са характерни гъвкавост и индивидуална инициатива в противоположност на бюрократичното поведение на големите фирми. Те се представляват от собственика по отношение на бизнеса, занаятчията или търговеца. В тях броят на работниците е малък (в повечето случаи само от един човек), широкият спектър на действие е в зависимост от поставената цел.

Единиците от формалната и неформалната икономика, занимаващи се със законови дейности, често работят в условия на голям риск. За малките фирми и единиците от неформалната икономика рискът е по-голям. Той произтича от възможността да изпаднат в несъстоятелност и да загубят средствата за производство. В определени ситуации те се стремят по-скоро да поддържат фирмата и да преживяват, отколкото да натрупват и да имат растеж. Наличието на несигурност при променящите се пазарни условия и високите данъци, мита и акцизи са основна предпоставка те да укриват доходи.

Следователно съществува голяма разлика между индустриалния начин на работа (формалната икономика) и неиндустриалния (неформалната икономика). За втория е характерен продължителен нерегламентиран труд на собственика и наетите работници. Заплащането зависи от външни фактори и условия, но е силно зависимо от сферата на дейност или от това дали дейността е законна или незаконна. Тези условия на труд и начинът на осъществяването му, както и липсата на осигурителни вноски са също предпоставка за съществуването на СИ в дейността им.

При предварително осмисляне на условията на функциониране и развитие на дадена единица, рискът може да бъде обоснован и сведен до разумни размери. За тези единици решенията, които се вземат са с малък обхват (тук не се включват единици, занимаващи се с законови дейности). Много често неправилните решения довеждат до фатални последствия. Следователно те непрекъснато разработват временна стратегия, която определя действията им; те търсят отклоненията от закона или го заобикалят с оглед да скрият дохода си. Така откриват пролуки в закона или изобщо не го спазват, за да си осигурят по-големи доходи.

Общото за всички дейности от СИ е *укриване от обществените власти* на доходи (законови и незаконни). Причините и начините за скриване на производствени дейности са основания за формулирането на различните определения на понятието СИ. Различните термини за това понятие обаче не са строги, тъй като за тях не са посочени правила, от които да е ясно основанието за използването им.

Определяне на понятието "скрита икономика".

За представяне явлението СИ се използват термините черна, подмолна, сенчеста икономика, икономика в сянка, сива икономика, двойна, паралелна, мафиотска, дуална, криминална, икономика под тезгяха, мъглява и др. Всичките тези термини са възникнали от стремежа на авторите им за интерпретиране на определени законови и незаконни дейности от

икономиката, като например: неплащането на данъци и такси, на митнически такси и акцизи, социални осигуровки, несъобразяване с минималната работна заплата и определеното работно време, неосигуряване на здравни норми и охрана на труда, неспазване на административни изисквания по отношение поддържането на документацията и статистическата отчетност, извършване на забранени дейности като проституция и сутеньорство, поръчкови убийства, производство и разпространение на наркотици и др. Стремежът чрез тези термини е да се идентифицира социално-икономическата действителност, обхващаща производството, размяната и разпределението на стоки, услуги и пари, при които е налице неспазване на "административни норми и правила". Тези дейности не могат да се наблюдават от статистиката, административните, финансовите и митнически органи поради характера им.

Статистическото изучаване на СИ се затруднява от попълването на неточни данни или укриване на данни за извършените дейности. За нуждите на статистиката използването на понятието СИ е реално, тъй като тя не може да отразява в СНС укривани данни. Статистиката е принудена да извършва деление на официалните производствени дейности на наблюдавани и на ненаблюдавани. За нея ненаблюдаваните дейности се отнасят към СИ и се наричат нерегулирани производствени дейности. Възниква проблемът, представен с констатацията, "кои са основните икономически агенти, откъде идват и накъде се насочват финансовите потоци, потоците от стоки. Всички тези въпроси остават без отговор, скрити от непрозрачната завеса на мълчание и липса на информация".³ И тъй като неотчетеният производствен потенциал нараства значително във всички страни и особено в източноевропейските, то търсенето на количествени и качествени подходи за обхващане на това явление е особено необходимо. За да бъде обхванато то по-масабно, тук се работи с понятието "скрита икономика", което се дефинира в методологията на СНС - ревизия 1993. Според нея СИ са "сигурни дейности, които могат да бъдат едновременно производствени в икономически смисъл и достатъчно легални (получени са чрез сигурни стандарти и регулирания), но умишлено скрити от обществените власти по следните причини: а) да се избегнат плащания на доходи, добавена стойност или други такси, като мита, акцизи, данък върху печалбата и оборота и т.н.; б) да се избегнат плащания за социалната или в следствие здравните осигуровки; в) да се избягват взаимоотношенията с държавата по отношение на стандартите, свързани с минималната работна заплата, максималния брой часове, сигурността и здравето на заетите в производството; г) да се избягва съобразяването със определените административни процедури, като попълване на статистически въпросници или други административни форми. Всичките тези дейности точно попадат в производствената граница на СНС".⁴ Същественият въпрос е каква методология да се разработи и да се използва,

³ Владимирова, Ж. Метаморфози на властта. С., Библиотека софилос 1995, изд. "Агато", с. 125.

⁴ System of National Account, Eurostat, Monetary Fund, Organization for Economic Cooperation and Development, Statistical Division, Printed in Canada, 1994, Annex-Extract from the resolution of the fifteenth Conference of Labor Statistics, January 1993, concerning statistics of employment in the informal sector.

така че това производство да се включи в общите резултати от дейността на икономиката.

Съществуването на многообразието от термини за СИ не помага за изясняване на това явление. Необходимо е формулирането на обобщаващо понятие, което да обхваща множеството от дейности, в т.ч. и необхващани от СНС. Това понятие трябва да позволява да се разглеждат дейностите, които остават извън обсега на наблюдение от страна на държавата и статистиката. За неговото дефиниране би могло да се използват два подхода. Първият се изразява в обобщаването на единичните случаи на използване на понятието към създаване на общо, което да характеризира общите черти на отделните дейности на СИ. Чрез втория подход се търсят общите черти на единичните случаи от областта на СИ и се изгражда общо понятие за това явление, посредством което могат да се обхванат единичните дейности.

Първият опит да се стигне до формулиране на общо понятие за скритата икономика е направен в 1983 на конференцията в Белфелде.⁵ Участниците в конференцията стигат до общо определение въз основа на два критерия според които доходите се делят на: а) доходи, занижени или скрити от отчетността в разрешената икономическа дейност и б) доходи от незаконна дейност. Въз основа на тези два критерия се представя основното разграничаване на съвкупната икономическа дейност на обществото чрез схема 1⁶, въз основа на които се формулира общото понятие СИ.

Скритата икономика функционира и се развива в рамките на пазарния механизъм заедно с официалния сектор (схема 1). Следователно тя включва недекларираното легално производство, укрития доход в натура, нелегалното (незаконното) производство, които се реализират в рамките на пазара. По този начин се получава определение на категорията СИ, което се основава на разграничението на съвкупната икономическа дейност само от гледище на производството и на пазара. За формулирането на по-общо понятие е необходимо да се вземат под внимание и други гледища: статистическо, юридическо, финансово и икономическо.

Статистическото гледище, се свързва с възможността на официалната статистика да обхване и отрази производствените дейности в сметките на СНС и особено при изчисляването на БВП. Това не винаги е възможно, което не означава, че цялата невключена производствена дейност е СИ, защото има информация, която не се отразява в СНС, поради неактуализирането на регистрите; както и че някои обекти не фигурират в тях. Същевременно част от производствената дейност, приемана като СИ, се включва от официалната статистика заедно с наблюдаваната на базата на извадкови наблюдения или чрез прилагане на различни методи за нейното приблизително измерване и оценяване. Следователно делението на икономическите дейности на наблюдавани и ненаблюдавани е неточно. Основание за това е и съществуването на ненаблюдавани дейности, които не могат да се отнесат към СИ. Поради тези причини не може да се формулира общо определение за нея само от гледище на статистиката.

⁵ Рангелова, Р. Икономиката в сянка. - Икономика, 1992, № 5, с. 25.

⁶ Илиас Е. Флегас. Икономиката в сянка. Теоретични аспекти на явлението. - сп. Икономика, 1998, № 1, 2, 4.

Разграничаване на съвкупната икономическа дейност

От **юридическо гледище** дейностите в икономиката се делят на законови и незаконни. Приема се, че законите се отнасят към формалната или официалната икономика. Незаконните икономически дейности се причисляват към СИ. И това гледище само по себе си не позволява да се формулира общо определение за понятието, тъй като някои от законите дейности могат да са обект на СИ чрез неригистриране изцяло или на част от доходите.

Икономическото гледище за формулиране на понятието СИ се свързва с разделянето на дейностите на платими (стоково-пазарни) и неплатими (нестоково-пазарни). Неплатимите са тези, които се осъществяват от домакинствата за собствени нужди, като например: ремонт на жилища, поправка на електроинсталации и домакински уреди, възстановяване на мебели и др. Неплатими дейности са също тези, които се осъществяват като взаимопомощ на съседни и приятели, те са доброволни. Това разделяне не е достатъчно основание за дефиниране понятието скрита икономика, тъй като голяма част от неплатимите дейности могат да са обект на СИ чрез укриване на доходи и неспазване на административни и финансови норми и закони.

Финансовото гледище за определението на СИ е в зависимост от равнището на спазване на данъчните закони и плащания съобразно с тях. Към СИ се отнасят тези дейности, за които не се плащат данъци, мита и акцизи. Това гледище също не може да бъде прието като основание за определяне на понятието, тъй като чрез него не се прави разграничение на закони и незаконови, т.е. не могат да се обхванат всички дейности.

При формулирането на обобщено определение на понятието СИ трябва да се търсят пресечните точки на две области. В едната се проявява СИ, а във втората се съдържат предпоставките и причините за нейното възникване. Първата област се отъждествява с неформалната и част от формалната икономика. Неспазването на законността и неплащането на данъци, акцизи и мита е втората област. Размерът на общата им част зависи от "институционалните особености на определени икономически системи".⁷ От съществено значение е класифицирането на дейностите в неформалната икономика, в които се проявява СИ. Те могат да бъдат производствени и непроизводствени, закони и незаконови, регистрирани или нерегистрирани, пазарни и непазарни и т.н. От детайлността и точността на разграничаването на тези дейности зависи възможността за дефинирането на общо определение на понятието СИ. Според нас тя е резултат от несъвършенства в системата за управление на националното стопанство, от равнището на икономическото състояние и степента на спазване на законите в страната.

В литературни източници у нас се срещат различни термини за понятието СИ. В НСИ се използва терминът скрита икономика така, както е дефиниран в СНС⁸. Според някои автори по-подходящо е използването на термина "невидима икономика" за изразяване на непрозрачност или полупрозрачност на извършващите се промени в постсоциалистическите страни.⁹ Друг термин за представяне на СИ е нелегална икономика, чрез който се цели изразяване на специфичната същност в условията на българския преход.¹⁰ Някои автори предпочитат да използват няколко термина за изразяване на сложното социално-икономическо явление, свързано с укриване на доходи от официалната статистика, незаплатената работа в домашното стопанство, от една страна, и наркобизнеса, проституцията, контрабандата и други престъпни деяния, от друга. Тези термини са икономика в сянка, черна икономика или нелегална икономика.¹¹ Различно използваните термини имат едно и също съдържание и смисъл. Чрез термина черна, подмолна или мафиотска икономика стремежът е да се опише и да се подсили тази черта, която е свързана с дейности от най-тъмната част от икономиката. Към нея се отнасят такива дейности като банкови и митнически злоупотреби, корупция в административните, правните и медицинските органи, поръчкови убийства, кражби и др.

Според нас СИ е тази, която се свързва със законова дейност, но не е регистрирана и със забранена от закона стопанска дейност.

⁷ Тодоров, Т.. Неформалната икономика - основна тема на съвещанието на експерти по национални сметки. -Статистика, 1993, бр. 5, с. 67.

⁸ Пак там, с. 66 - 69.

⁹ Владимиров, Ж. Цит. съч., с. 125 - 160.

¹⁰ Манолов, Г. Нелегалната икономика,-сп.Икономика,1998, №1, с.17-21

¹¹ Рангелова, Р. Цит.съч., с. 25.

2. Причини за съществуване на скрита икономика

Скритата икономика се развива повече там, където има благоприятна за нея среда. Може да се приеме, че тя е естествен спътник на регулярната (формална) икономика. Въпреки, че се полагат постоянни усилия за ограничаването ѝ, тя намира условия и среда да се зароди и да се разширява за сметка на явната, или заедно с нея. Оказва се, че като социално явление СИ потенциално присъства винаги, много е жизнена и адаптивна. Като правило тя стеснява обхвата на явната икономика, за която макар и условно може да се каже, че съществува по силата на множество икономически, юридически, социални и други ограничения.

СИ има пряк или косвен досег до почти всички сфери и области на обществения живот. Поради това, множество различни фактори във взаимодействие способстват за нейното появяване, съществуване и развитие. Тя е вид човешка дейност. В основата ѝ следователно са субективни фактори. Макар и да изглежда пресилено, не може да се отрече естествената нагласа на човешкото съзнание за рационалност, която при определени условия се съчетава със стремежа за присвояване в името на по-добро лично съществуване. Това е изява на неовладян от обществото и обществения морал природен егоизъм. Субективната нагласа за неспазване на общоприети норми на икономическо поведение се проявява там, където обществената среда създава условия за това, има традиции и незрялост на обществените отношения. Наличието на пропуски в нормативната уредба, възможността да се намери опора и защита във властта или друга обществена сила, очакванията за безнаказаност или несъответствие на наказанието с изгодата от осъществяването на скрита дейност, наличието на незадоволени потребности и други условия на обществената среда, които могат да се отграничат като обективни, са основата върху която се заражда и съществува СИ. Те могат да се класифицират като: икономически, административни, нормативно-правни, информационни, политически, демографски. Всяка от тези групи обхваща множество конкретни причини и условия, които имат пряка или косвена връзка със СИ.

2.1. Икономически причини

Към тях се отнасят:

- *Облагане с високи данъци и такси.* Това намалява доходите на стопанските субекти и ги подтиква към избягване регистрирането на стопанската им дейност и укриване на облагаеми доходи. По-високият размер на данъците и таксите принуждава фирмите да повишават цените, което прави продукцията им по-малко конкурентна в сравнение с тази, произведена като част от скритата икономика.

- *Ниски доходи на фирмите.* За да запазят необходимите за съществуването им средства, в условия на пълно самоиздържане нискодоходни или силно задлъжняли фирми са принудени да скриват облагаеми доходи или да извършват дейност, за която нормативно нямат право. За редица фирми укриването на доходи е средство за осигуряване на оборотни средства за продължаване на дейността им.

- *Недостиг на стоки и недостатъчно развитие на системата на услуги.* Винаги в условия на остър дефицит на стоки се проявява взривно нарастване на спекулативна дейност, която изцяло или отчасти се отнася към СИ. Като правило тя се осъществява с високи цени и ниско качество. Високата доходност от такива ситуации стимулира умишлено създаване на недостиг от определени стоки, най-често от първа необходимост. По същия начин влияе и неспособността на легализираната система за услуги да задоволи съществуващите потребности.

- *Бедност на населението.* Бедността не е стимул, а принуда към осъществяване на дейности от обсега на скритата икономика. Лица и домакинства с особено ниски доходи по принцип са склонни към включване в такива дейности. В определени случаи това е условие за съществуването им. В тази си проява СИ среща известно снизхождение и в определени граници се приема от обществото за допустима.

- *Безработица.* Високата безработица като правило се съпътства с високи дялове и на СИ, която се явява "отдушник" за безработните, осигурява доходи за съществуване. Безработицата създава условия за наемане на работници без да се спазват утвърдените нормативни изисквания за регистриране, обществено осигуряване, социална защита и т.н. За работодателя тя е източник на евтина работна сила и по-големи доходи.

- *Организация на стопанските отношения.* Една от често срещаните форми за осъществяване на скрита икономическа дейност е избягването на регистрирането чрез плащанията по банков или друг утвърден и легализиран път. Бартерните сделки и плащанията в брой за стоки и услуги дават възможност за укриване на доходи от продажби на стоки и извършени услуги. Плащания на заплати с продукция, допълнителни заплащания над утвърдените цени на услуги, нерегистрирани плащания по взаимна договореност и т.н. също са прояви на СИ, тясно свързани с организацията и характера на стопанските и социалните отношения.

- *Особености в организацията и съществуването на домашното стопанство.* Развивано предимно с цел самозадоволяване като правило не подлежи на регистриране и облагане с данъци. Част от него има стоков характер, но той не се регистрира и облага. Разширяването на обхвата на необлагаемите дейности, въпреки че отменя стимула за скриване на дейности, може да повлияе за непълното им отчитане. По този начин се увеличава делът на скритата (в случая нерегистрирана) икономика.

- *Икономически кризи.* Те носят в себе си както присъщи на тях, така и част от вече посочените фактори и причини за поява и съществуване на СИ. Това се дължи на широкия им обхват по отношение на икономическия комплекс и пряката връзка със социалните процеси. Кризите допринасят за засилване влиянието на различни фактори за активизиране на СИ и в този смисъл стимулират нейното разширяване.

2.2. Административни причини

Към тях могат да се причислят следните:

- *Невъзможност за обхващане на цялата стопанска дейност в рамките на регулярната икономическа система.* Причина за това е

необходимостта от голям административен апарат и сложността на регистрационната работа. Малкият относителен дял и ниската доходност на част от стопанската дейност позволяват тя да не се подлага на задължително регистриране.

- *Недостатъчност на информацията за извършвана дейност, подлежаща на регистриране.* Причините за това могат да бъдат организационни, методически, информационни непълноти, невярно регистриране и др.

- *Слаб контрол върху проявите на скрита икономика и неефективност на прилаганите санкции.* Недостатъчният контрол създава впечатление на безнаказаност, така както и малките санкции за големи нарушения.

- *Корупция на служители от административния апарат.* Най-често тя се появява там, където ниско платена администрация регистрира и контролира високодоходни дейности без да е стимулирана за изявено усърдие. За това благоприятства забавеният процес на изграждане адекватна на пазарните условия система от закони и други нормативни документи, контролни органи и съответни информационни системи, както и ниското заплащане.

2.3. Нормативно-правни причини

Към тях се отнасят:

- *Липса на нормативни документи,* които да регламентират регистрирането на определени стопански дейности. В такива случаи дейности, предизвикани от обществени потребности, се осъществяват под формата на СИ.

- *Празноти, неточности и неясноти в нормативните документи.* Те са най-често използвани при преднамерено прикриване на дейности, подлежащи на регистриране и за избягване плащания на данъци и такси. Честото изменение на нормативните документи затруднява контрола и в някои случаи създава възможности за заобикаляне на действащите законови изисквания.

- *Ниски наказателни санкции.* Санкциите губят своята ефективност когато са несъразмерно по-малки от изгодата от нарушаване на нормативните изисквания. За периоди на висока степен на инфлация е характерно бързото остаряване на нормативно определените парични санкции, които понякога стигат до символични размери. На практика се разчита и на замяна на едни санкции с други, по-малки, за което у нас могат да се посочат много примери.

- *Неефективност на съдебната система.* Възможността за избягване или занижаване на санкциите стимулира нарушаването на нормативните изисквания така, както и ниските наказателни санкции.

Пропуските в нормативната уредба в съчетание със слабости в дейността на съдебната и изпълнителната власти създават благоприятна среда за СИ. Характерно за значителна част от стопанските фирми е търсенето на услуги от охранителни и застрахователни фирми, за които се знае, че действат силово и по правилата на скритата икономика.

Обяснението е, че такива фирми могат да осигурят по-добра защита на своите клиенти, отколкото съответните органи на властта. Това те постигат респектирайки евентуални престъпници със своята безкомпромисност. Разбира се, това е временно явление, което при други условия ще се ограничи значително.

2.4. Политически фактори

Те могат да се разглеждат в две сфери - вътрешни и външни за страната. От вътрешните най-силно влияят острите политически противопоставяния, създаващи социални напрежения, икономически трудности и силно поляризирани политически пристрастия. В такава ситуация за постигането на партийни цели се използват позволени и непозволени икономически действия. Нарушава се регулярността в работата на административната система и се понижава нейната действеност. С това се създават благоприятни условия за икономически нарушения на установените норми и за скрита икономическа дейност. Не трябва да се пропуска факта, че и при нормална политическа обстановка противопоставянето между партиите играе, без да му е присъща, и контролна роля, разкривайки пропуски и нарушения, извършени от политически съперници.

Външните политически фактори се проявяват в различни форми. През последните години ембаргото, наложено над страните от бивша Югославия и Ирак, оказва влияние върху икономиката на съседните ѝ страни, в т.ч. и България. Негов неизбежен спътник са недостигът на едни и излишъкът на други стоки, безработицата и обедняването, т.е. създават се предпоставки за СИ. Към тези фактори се причислява и снабдяването със забранени, по силата на международни споразумения за износ, стоки - оръжие, наркотици и др. Тук се отнася и международната емиграция, предизвикана от икономически или политически причини.

За страните в преход от силно централизирана към пазарна икономика е характерно значително активизиране на СИ. Сложните социални и политически процеси, свързани с основни преобразования в уредбата на обществото, се осъществяват в условия на политическа конфронтация и конфликти, разрушаване на действащата законова система и замяната ѝ с нова, измененията на формите на собственост и на икономическите взаимоотношения. Мащабните процеси на промяната засегнаха всички области на икономиката. Много от съществуващите в началото на прехода фирми се оказаха нежизнеспособни в новите условия или бяха доведени силово до несъстоятелност. Прекомерно и скокообразно нарасна безработицата. Качествени промени, съпътствани от множество трудности и деформации, се осъществиха в банковата система и останалите финансови институции. Тези и редица други процеси на преустройство, осъществяващи се в условия на политически и социални конфликти и икономическа нестабилност и депресия, затормозиха функционирането и управлението на икономиката. Създаването на нови пазарни институции и изграждането на нормална пазарна среда се забави. Всичко това благоприятстваше развитието на СИ.

3. Форми на проявление на скрита икономика

Скритата икономика се изявява в различни форми в съответствие с многообразието на стопанската дейност. Нейният обхват и формите на проявлението ѝ съответстват на съдържанието, което се влага в това понятие. По някои общи белези различните ѝ прояви могат да се отнесат към повече или по-малко агрегирани групи.

Известни са различни класификации на СИ. В своя статия Т. Кузнецова посочва четири типа неформална икономика: *първи* - неофициални, но легални видове дейност; *втори* - неформално-легитимни дейности, получили разпространение поради недостатъци в законодателството; *трети* - нелегитимни форми на сенчеста икономика - неформални икономически отношения, които могат да престанат да бъдат такива при изменение на законодателството и икономическия механизъм; *четвърти тип* - криминална икономика¹².

Без да се оспорва точността на тази класификация, тук се разглеждат и други аспекти на структуриране на скритата икономика.

В съответствие с това, дали осъществяваната стопанска дейност подлежи на легализиране според утвърдените и действащи нормативни документи или не подлежи тъй като е забранена, могат да се отграничат две основни групи на СИ: Легално и законосъобразно извършвани, но нерегистрирани дейности; Дейности, извършвани нелегално в нарушение на законовите изисквания, които не подлежат на легализиране и регистриране според нормативните документи.

Всяка от тези групи дейности от обхвата на СИ включва подгрупи дейности, разграничени според вида и начина на проявата им като скрита икономическа дейност. От обсега на първата група те могат да се подредят в следните подгрупи:

- *Дейности, нерегистрирани формално поради приети условия и принципи.* Най-често такива условия и принципи се утвърждават като следствие на социално-икономическите условия. През последните години у нас значително нарасна делът на домашното стопанство, предимно в селското стопанство, като източник на хранителни продукти и на парични приходи от продажба на произведени продукти. Макар и да се наблюдава чрез статистиката на домакинските бюджети и отчита като част от brutния национален продукт, домашното стопанство за сега не се облага, с данъци като производствено-стопанска дейност. Произвежданата продукция не подлежи на задължително регистриране и данъчно облагане.

- *Необявени дейности, извършвани като част в обхвата на легална и регистрирана дейност.* В този случай законосъобразна дейност се регистрира преднамерено частично с цел облагодетелстване, предимно от неплатени данъци и такси. Тук могат да се отнесат:

= производство на предмети и услуги, които се обявяват в намален размер с цел да бъдат обложени с по-малко данъци и такси;

= нерегистриран внос и износ на стоки - най-често обявените за облагане количества се показват в по-малък размер. Тук се отнася и

¹² Кузнецова, Т. Некоторые аспекты исследования неформальной экономики в России. - Вопросы экономики, 1997, №9.

нерегистрираният оборот в търговската мрежа, неиздаване на фактури чрез което се откриват възможности за присвояване на данък върху добавената стойност;

= фиктивен износ на стоки с цел да се присвои данък добавена стойност;

= Нерегистрирани бартерни сделки между фирми;

= разплащания в брой за извършени продажби и услуги, които не се регистрират официално;

= частно осъществявани занаятчийски, счетоводни и други услуги, преподаване на частни уроци, разработване на проекти и др. Към тази група принадлежат и множество други дейности като: надомно производство на стоки и услуги, в т.ч. шивачество, фризьорство, занаятчийски услуги, компютърни услуги и др.

- *Дейности, нерегистрирани поради несъвършенство или пропуски в системата на информация.* Финансово-счетоводната и статистическата информация, въпреки контрола, допускат възможности за неотчитане на реално извършена работа. Най-често това са случаи на неточна или непълна регистрация поради преднамерено или непреднамерено невярно оформяне на отчетните документи, методически трудности и несъвършенства.

- *Дейности, които подлежат на регистриране и се извършват явно, но не се регистрират* поради липса на нормативни решения или пропуски в действащите документи - например поради забавяне на закона за далекосъобщенията и радиото и телевизията е забавено лицензирането на дейността на кабелните оператори.¹³

- *Дейности, извършвани в малки мащаби,* поради което не се регистрират. Някои от тях са масови и като цяло, макар и малки имат значителен обем. Пример за това са домашно произвежданите вина и ракии, които в размери до официално признат минимум не подлежат на регистриране.

Към нелегално извършваните дейности най-общо се отнасят:

- *Дейности, които не са забранени, подлежат на регистриране, но се осъществяват им се извършва нелегално,* без съответна регистрация на фирмите-производители, произведената продукция и доходите от нея. Тук се отнася производството на спиртни напитки за продажба, извършвано от нелегални производители, както продукцията и услуги от несъществуващи фирми (фирми-фантоми).

- *Нелегално извършвани забранени със закон дейности.* Те имат криминален характер, тъй като са в нарушение на законови забрани. Това са производство, разпространение и продажба на наркотици, на оръжие от нелегални производители, както продукцията и услуги от несъществуващи фирми, проституция, сутеньорство, забранени хазартни игри и др.

- *Парично-финансовите спекулации* са особен вид дейности от обхвата на СИ. Общото при тях е, че по начин, който може да бъде формално законен фирми набират средства от граждани или стопански и други организации, които трансферират в страната или в чужбина. След това фирмите фалират, а набраните средства изцяло или отчасти не се възстановяват. Типичен за

---

¹³ В-к Труд, 10.5.1998.

тях е подходът за привличане на средства и преднамереният фалит. Въпреки привидната законосъобразност на дейността им, функционирането на подобни организации е с криминален характер. Не са редки случаите когато тези фирми са "фантоми".

Практиката познава голямо разнообразие от такива дейности, общото за които е набиране на финансови средства под формата на законна дейност с преднамерено последващо прекратяване на дейността без възстановяване на основната част от привлечените средства. В резултат е налице обогатяване за сметка на клиенти-вложители, без да се извършат съответни отчисления в държавния бюджет. Към тях могат да се отнесат различни видове финансови "пирамиди". У нас често срещана форма са строителни пирамиди, договаряне за работа в чужбина, сключване на договори от несъществуващи фирми.

- Елементи на СИ има и в *кредитната дейност на банките* при несигурност на кредитите от страна на кредитополучателите. За известен период тази форма беше често прилагана у нас, като се използваше силно заниженият контрол. Чрез нея се реализират доходи, които не се обявяват, като кредитите изцяло или частично не се възстановяват, или се възстановяват от потърпевши лица или организации, а в някои случаи от държавата.

Към СИ в банковата и фирмената дейност се отнася и *"прането на мръсни пари"*, получени от забранени дейности у нас или в други страни. То е средство за скриване на незаконни приходи и носи скрит доход на съответните посредници за извършената "услуга".

В обхвата на СИ се отнася и *използването на работници без сключване на трудови договори*. В тези случаи заплатите се договарят, като се занижават за сметка на наетите, не се заплаща данък върху дохода, работниците не ползват обществено осигуряване, от което печелят работодателите. По този начин се получават неправомерни доходи за сметка на плащанията в бюджета, фондовете за обществено осигуряване и на работниците.

При тази класификация се разширява обхватът на СИ в сравнение с разбирането под скрита икономика само на онази, която статистически не е регистрирана и която не се обхваща в макроикономическите показатели. Част от тази икономика може да се отчете в обхвата на статистически показатели чрез косвени методи, ползващи представителни статистически изучавания или регистриране от специализирани органи и служби - митници, МВР, Министерство на финансите, Сметната палата и др. Такава информация може да се получи както за дейности извършвани легално, така и за тези с нелегален, дори и криминален характер.

Скритата икономика проявява особена жизненост и гъвкавост. Тя се появява винаги там, където нормативни пропуски или временна ситуация позволяват това. Типичен у нас е случаят със студентските кооперации, под прикритието на които се извършваха митнически и финансови спекулации. Такива възможности се създават и чрез разни организации с "идеална цел". Практиката показва, че те могат да бъдат скрит канал за получаване на необлагани доходи.

Скритата икономика има тясна връзка с "бягството" на капитали от едни страни в други. Финансовите средства придобити в големи размери чрез СИ са под заплахата да бъдат разкрити като към притежателите им се приложат съответни санкции. Под различни форми - от износ на налични пари, стоки, закупуване на ценни книжа или имоти те се изнасят в други страни в търсене на легализация като придобити по законен път. У нас през последните години наред с т. нар. "мръсни пари" и укрити доходи, получени по незаконен начин, в потока напускащи страната капитали се включват и законно придобити пари в търсене на по-голяма сигурност в стабилни чуждестранни банки. За държавите в преход, както и в други страни с нестабилна икономика и управление този процес е характерен. Отливът на капитали се отразява отрицателно на националната икономика, като отслабва инвестиционния потенциал на страната, затруднява плащанията по държавни дългове, създава кризисни ситуации. Със своето дестабилизиращо влияние създава благоприятна среда за разширяване на СИ. В същото време самата тя е част от средата, в която се създават изнасяните капитали.

Противоположно на износа на капитали явление е нелегалният приток на такива. Страните с нестабилна икономика са удобни за пране на мръсни пари. Една от причините за това е отежнената икономическа ситуация, която поражда по-голяма склонност към корупция и занижен контрол.

4. Скритата икономика в някои страни

Скритата икономика става проблем и на запад, и на изток. Тя отбелязва значителен растеж през последните години. С бързи темпове се развива в бившите социалистическите страни. Това се изразява с констатацията "изненадващ е фактът, че "подземната" икономика играе съществена роля и в Западна Европа..., като нейното равнище почти се е удвоило. Все повече граждани на страните на Европейския съюз формират част от доходите си чрез своеобразен бартер".¹⁴

4.1. Скритата икономика в западноевропейските страни и САЩ

Регулярно в света и особено в Западна Европа се провеждат съвещания и симпозиуми, водени от "засилващата се необходимост от прилагането на системен подход при оценката на този тип икономическа активност в стопанския живот".¹⁵ Тези съвещания имат за цел да уточнят понятието СИ, да се разработят варианти и подходи при конструирането на обща рамка на неформалната икономика - рамка, която да е структурирана съобразно институционалната особеност на определени типове икономически системи".¹⁶

Общото за тези страни при дефинирането, измерването и оценяването на СИ е, че в нея се включват само производствени дейности в двете й разновидности: законови и незаконни. Делът на тези дейности от БВП в

¹⁴ Черната икономика - проблем и на изток, и на запад (по Euro Business). - Икономика, 1995, № 12, с. 42.

¹⁵ Тодоров, Т. Неформалната икономика - основна тема на съвещанието на експерти от националните сметки. - сп. Статистика, бр. 5, с. 66.

¹⁶ Пак там, с. 67.

сравнение с бившите социалистическите страни е различен. Различно е и съотношението на СИ спрямо формалната и неформалната.

За оценяване на дела на СИ в БВП за 17 страни - членки на ОИСР през периода 1960-1987г. се съставят динамични редове и се установява относителният дял на СИ (виж табл.).

Таблица 1

Относителен дял на скритата икономика в БВП през периода 1960-1987г. (%)

Страни	Скрита икономика	Страни	Скрита икономика
Швеция	13.2	Канада	8.7
Белгия	12.1	ФРГ	8.6
Дания	11.8	САЩ	8.3
Италия	11.4	Англия	8.0
Холандия	9.6	Финландия	7.6
Франция	9.4	Ирландия	7.2
Норвегия	9.2	Испания	6.5
Австрия	8.9	Швейцария	4.3

Източник: Survey of Current Business, various issues (цит. от Р.Пангелова.¹⁷)

Изследванията показват, че в посочените страни процентът на СИ в БВП сега е значително по-висок. През 1997г. в САЩ той е 26%, в Германия - 27%, в Турция - повече от 60%; висок е също в Русия - над 60%.

За оценка на широкия спектър на скритата икономика, отъждествявана с неформалните дейности, се използват четири относително стабилни и хомогенни категории:

- *Ненаблюдавани дейности* - свързани с домашното стопанство. Те не се включват в БВП чрез СНС.

- *Скрити дейности* - в резултат на фискални причини. Тук се включват неплащане на данъци, неправилно облагодетелстване от социални придобивки, укриване на новосъздадена дейност и производство, нерегистриране на трудова заетост и др.;

- *Незаконни дейности*. Към тях се отнасят проституцията, търговията с наркотици, нерегистрираните хазартни домове, продажбата на незаконно оръжие и др.;

- *Паралелни дейности*. Като елемент на СИ те се дължат на невъзможността да се включат в СНС поради несъществуване на подходящи регистри, малка по обем дейност на производствените единици, скрит търговски оборот на фирмите и др.;

За установяване на формите и причините за поява на СИ в западноевропейските страни, по-долу се проследява развитието ѝ в някои от тях.

¹⁷ Рангелова, Р. Икономиката в сянка. - Икономика, 1995, № 2, с. 26.

а) Скритата икономика в Германия

Проявлението ѝ тук се изразява в различните начини за получаване на доходи от домакинствата и във формалната и в неформалната дейност, които те не декларират. За повечето заети е прието да работят на едно място, т.е. да имат само една платена (основна) работа. Сега се забелязва тенденция да се изпълняват няколко платими дейности. Наблюдава се също и разширяване на практиката излишъкът от домашното производство да се предоставя на пазара. Този излишък не се отчита от СНС. В Германия се приема, че производството на стоки и услуги с потребителско предназначение от домашното стопанство, изнесено на пазара, може да се отчете като разход на стоки, а неплатената работа като разход на труд. Следователно домакинствата могат да изпълняват както неплатима работа, така и платима. Едната съответства на производството за собствени нужди, а другата - на излишъка, предоставен на пазара.

Различните формални и неформални начини за получаване на доходи, разпределени в личния бюджет на времето и отнесени към скритата икономика и извън нея, нагледно са представени на схема 2.¹⁸

Дейностите, включени в сектор А се оценяват и отразяват в БВП и принадлежат на формалната икономика. Тези от сектор Б не се отразяват в СНС и се приемат за скрити. Секторите В и Г съдържат дейности, забранени от закона. Те са в две разновидности. Първите са свързани с проституцията, продажбата на наркотици, сделките с оръжие и др. Кражби, крупни обири, поръчкови убийства, измами и др. се отнасят към втората разновидност. Дейностите от тези сектори не се оценяват и не се измерват от СНС. Чрез схема 2. се изразяват различните начини за участие на индивидите във формалните и неформалните дейности по отношение бюджета на времето.

Платената икономическа дейност може да се раздели също на две части в зависимост от това дали полученият доход е от основна или от допълнителна работи. Това деление е важно, тъй като при заплатената работа, когато тя е основна, се внасят данъци, осигуровки, застраховки и др., докато при допълнителната работа това не се прави, т.е. тя остава скрита и не се включва в СНС.

Домашното производство е легално и принадлежи към непазарните дейности. Тъй като част от него е в повече от необходимото за самозадоволяване на потребностите на домакинството, то отива на пазара. Тази част би трябвало да се отнесе към СИ.

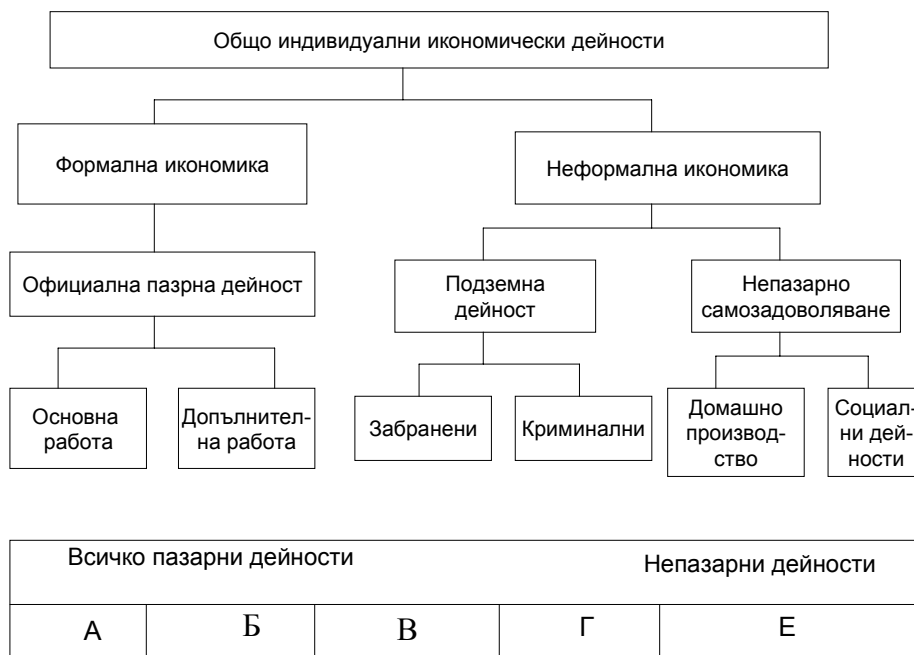
Дейностите, които са свързани със социални процеси, както тези на фондациите с идеална цел, са непазарни и не се включват нито към формалната, нито към неформалната икономика.

Следователно за Германия СИ не се търси в рамките на формалната. Приема се, че всички дейности от формалната икономика подлежат на отчитане и отразяване в БВП чрез СНС. Към СИ се отнасят и дейности, свързани с гледане на деца, болни и възрастни и даване на частни уроци. СИ е работата на сезонно заетите. Тези дейности се приемат като третични, тъй като могат да се извършват по време на отпуски или в свободното време.

¹⁸ Merz, J., K. Wolff. The shadow economy: illicit work and household production: a macroanalysis of West Germany, Review of Income and Wealth, Series 39, 1993, N 2, p.177.

Схема 2

Формална и неформална икономика. Пазарни и непазарни дейности

В Германия е направено изследване на бюджета на времето, изразходвано за дейности във формалната и неформалната икономики общо и по пол - мъже и жени (вж табл. 2).¹⁹

Таблица 2

Доходи от формална и неформална икономика

Дейност	Работа в %		
	Общо	Мъже	Жени
Легална (Л)	42.1	59.8	27.5
Забранена (З)	4.4	5.7	3.3
До Домашно производство (Д)	25.2	24.9	25.5
Съвместно:			
Л, Д	13.2	18.4	8.8
Л, З	2.3	3.8	1.1
Д, З	2.3	3.3	1.4
Л, З, Д	1.3	2.3	0.5

Източник: Merz, J., K.Wolff. Цит.съчинение, с. 182.

Данните показват, че мъжете участват повече в легалната работа и домашното производство, отколкото жените. Същата пропорция се запазва и при дейности от СИ.

От особено значение е направеният баланс на работното време за седмица и за месец общо и по пол за всеки вид работа (вж табл. 3).

¹⁹ Merz, J., K. Wolff. Цит. Съч., с. 182.

Данните от таблица 3. позволяват да се направи извода, че жените имат повече работни часове и доходи от забранени дейности, отколкото мъжете. Това от една страна би могло да се обясни с компенсацията за неучастието на жените в легални дейности. От друга страна, само за незаконна и комбинация от забранена работа с домашно производство жените имат средно по-голям доход, отколкото мъжете. Във всички останали случаи жените имат доходи между 2/3 и 3/4 от средния чист доход на мъжете.

Таблица 3

Доход, получен във формалната и неформалната икономика за средноседмични и средномесечни работни часове

Дейност	Седмични работни часове			Месечен чист доход (в DM)		
	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
Законова работа (Л)	37.2	40.4	31.5	1647	1941	1123
Незаконова работа (З)	6.1	4.5	8.3	422	294	601
Домашно производство(Д)	4.9	3.6	6.0	155	225	98
Съвместно:						
Л, Д	40.2	43.5	34.6	1848	2219	1213
Л, З	42.9	45.0	36.8	2000	2117	1650
Д, З	8.2	6.6	11.1	689	499	1051
Л, Д, З	46.3	47.6	41.1	2205	2359	1590

Източник: Merz, J., K.Wolff. Цит.съчинение, с. 182-183.

Цитираните данни потвърждават, че СИ в Германия се обхваща само в областта на неформалната и поради това тя се отъждествява с нея.

б) Скритата икономика в Испания

На тази икономика в Испания се гледа като на алтернатива за намаляване безработицата в страната. Със закон за общо социално осигуряване работодателите са длъжни да обявяват началото на започване на работата и да плащат 25% за тяхна сметка и 5% за сметка на работещия за социално осигуряване. При спазването на това изискване се допуска, че всеки работещ, за който не е платена такса за социално осигуряване, извършва дейност от СИ. В Испания се опитват да определят факторите, които създават предпоставки за нейното съществуване и за разширяване.²⁰ След 1975г. работниците се обединяват в Съюз за получаване на по-високи заплати. В резултат на това за периода 1973-1979г. реалните заплати се увеличават с 8,2%, което се дължи и на участието на работниците в дейностите от СИ. Средният годишен темп на инфлация през периода е 18,3%, докато темпът на растеж на БВП на едно лице е 1,4%. Тази дълбока рецесия води до затваряне на предприятия и нарастване на безработицата от 5,8% за периода 1974-1979г. на 17,4% за 1980-1985г.

²⁰ Namkel, Ann, Sara de la R I c a. The underground economy in Spain: an alternative to unemployment.- Applied Economics, 1977, 29, p.733.

Освободените работници са атрактивна работна сила за фирмите от СИ, а също за тези от формалния сектор, които не ги регистрират. Част от фирмите са принудени да не плащат осигурителни вноски на работещите, за да оцелеят. Въпреки въведените строги административни мерки за спазване на законността, работещи и фирми продължават да не плащат данъци и осигуровки. Скрытата икономика в Испания се оформя като голям сектор. Работещите в нея лица се смятат за безработни. Наличието на висок процент безработни е основна причина за съществуването на СИ. Друга съществена причина е ниското заплащане на труда във формалната икономика. Това налага търсене на доходи чрез неформалния сектор. В него попадат работещи, чакащи да заемат място във формалната икономика. Те получават по-малко доходи, тъй като в Испания е по-високо заплащането във формалния сектор (вж табл. 4). Търсенето на работно място във формалния сектор е по-високо (11%), отколкото в неформалния (3%).

Данните показват, че заплащането на заетите в неформалния сектор е приблизително два пъти по-малко, отколкото във формалния. Тази тенденция се запазва и при разглеждането им по отношение на пола.

Таблица 4

Средна заплата във формалния и неформалния сектор (в песети)

Средна заплата	Формален сектор	Неформален сектор
В зависимост от образованието:		
Първоначално	76781	32926
Средно	59363	21298
Професионално	83569	34129
Университетско	86312	35474
В зависимост от пола:		
Мъже	129424	63465
Жени	82961	41865

Източник: Namkel, A., S. de la Rica, The Underground Economy in Spain: an Alternative to Unemployment. - Applied Economy, 1997, 29, p. 733.

Както в повечето западноевропейски страни, така и в Испания от гледна точка на статистиката неформалната се отъждествява със СИ. Приема се, че цялата дейност на формалната икономика е законова, декларирана и с платени данъци, акцизи и осигуровки. Продукцията от дейността във формалния сектор се отчита в СНС. Участието на работещите в неформалния сектор е само заради компенсиране на равнището на заплащане. Тук се отнася и продукцията от домашното производство, която отива на пазара и не се отчита в СНС. В този контекст СИ е алтернатива за заетост на безработните или за получаване на допълнителни доходи във формалната икономика. Това основание се използва при създаването на методология за измерване и оценяване на СИ.

В Испания са проведени експертни проучвания чрез интервюта и анкети с повече от 60000 лица на възраст от 16 до 65 години (трудоспособна възраст) относно личната им работа и нейната характеристика. В това

множество не се включват военни, политици и учащи. На въпроса за определяне на СИ интервюиращите са я свързали с наличие или отсъствие на социална осигуровка. В резултат на анкетирането са получени следните данни:²¹

Таблица 5

Характеристика на трудовия пазар във формалната и неформалната икономика (%)

Групи лица в трудоспособна възраст	Формален сектор	Неформален сектор	Заети и безработни в неформалния сектор	
			Скрита икономика	Безработни
		Мъже		
Общо	75.9	24.1	39.8	60.2
По отношение на личния статус				
- несемейни	53.3	46.7	47.8	52.2
- семейни	85.1	14.9	28.8	71.2
- други	75.0	25.0	50.0	50.0
По отношение на образованието				
- първоначално	76.0	24.0	31.8	68.2
- средно	72.4	27.6	51.8	48.2
- професионално	72.7	27.3	40.6	59.4
- университетско	84.2	15.8	60.9	39.1
По отношение на възрастта				
16-20	24.0	76.0	60.2	39.8
21-25	54.3	45.7	40.8	59.2
26-30	85.0	15.0	29.8	70.2
31-50	85.0	15.0	29.8	70.2
51-55	85.1	14.9	27.4	72.6
Над 56	83.7	16.3	34.9	65.1
		Жени		
Общо	50.6	49.4	58.8	41.2
По отношение на личния статус				
- несемейни	49.0	51.0	45.7	54.3
- семейни	48.9	51.1	67.7	32.3
- други	67.1	32.9	57.5	42.5
По отношение на образованието				
- първоначално	47.7	52.3	64.9	35.1
- средно	48.5	51.5	51.6	48.4
- професионално	47.8	52.2	44.4	55.6
- университетско	68.8	31.2	51.0	49.0
По отношение на възрастта				
16-20	19.9	80.1	48.1	51.9
21-25	39.1	60.9	45.9	54.1
26-30	53.2	46.8	47.7	52.3
31-50	54.4	45.6	67.8	32.2
51-55	62.7	37.3	74.4	25.6
Над 56	69.4	30.6	81.8	18.2

Както за мъжете, така и за жените делът на зетите във формалната икономика (вж табл. 5) е по-голям, отколкото в скритата - особено при семейните и при зетите, имащи университетско образование на възраст след 30 години. Тези данни са показателни при сравняването на работещите в СИ и безработните. Делът на безработните в неформалната е по-голям, отколкото на зетите в СИ. Това е особено изразено при семейните и на

²¹ Namkel, Ann, Sara de la R I с а. Цит. Съч., с. 737-738.

възраст между 21 и 30 години. Установява се също тенденция, според която безработните предпочитат да останат такива и да имат социални придобивки и осигуровки, като чакат за работно място във формалната икономика.

в) *Скритата икономика в САЩ*

Тук тя се оценява приблизително на 26% от БВП. С цел нейното намаляване в поредица от години се извършват наблюдения за разкриване причините и формите на проявлението ѝ. Счита се, че политиката на доходите, изразена чрез данъците, влияе съществено върху СИ.²² За анализирани динамиката на недекларираните доходи и отчитането им в БВП чрез СНС са приложени модели, в които недекларираните доходи се включват като променлива величина по данни за периода 1973-1994г. (вж табл. 6).

Таблица 6

Оценки на некларираните доходи

Година	Фактическа оценка	Година	Фактическа оценка
1973	4.84	1984	26.56
1974	18.21	1985	25.39
1975	20.87	1986	21.99
1976	24.17	1987	20.03
1977	26.20	1988	21.73
1978	26.90	1989	24.20
1979	28.36	1990	25.08
1980	30.04	1991	24.77
1981	29.04	1992	21.46
1982	27.95	1993	19.79
1983	26.01	1994	20.71

Източник: Cebula Rechar J.. An Empirical Analysis of the Impact of Government Tax and Auditing Policies on the Size of the Underground Economy. The Case of the United States, 1973 - 1994, American Journal of Economics and Sociology, vol. 56, IV, 1997, p.174.

Значителният размер на СИ в САЩ се дължи преди всичко на дейности от свръх производство в домашното стопанство, което отива на пазара, както и участие на работната сила чрез допълнителна и третична работа, когато не фигурират по документи във фирмите. За тях не се плащат данъци и осигурителни вноски. За САЩ е установено, че само 15,3% от работещите на принципа на самозадоволяването плащат осигурителни вноски. СИ е и за сметка на неотчетен труд, като например при гледане на деца, възрастни и болни, даване на частни уроци, труда на домашните помощници и др. Тази дейност е законна (легална), но поради неплащане на данъци и осигуровки се отнася към СИ. Широко са разпространени търговията с наркотици,

²² Cebula Rechar J.. An Empirical Analysis of the Impact of Government Tax and Auditing Policies on the Size of the Underground Economy. The Case of the United States, 1973 - 1994, American Journal of Economics and Sociology, vol. 56, IV, 1997, p.174.

проституцията, незаконната продажба на оръжие, убийства, корупция и т.н., които са забранени и са неразделна част от СИ. В САЩ неформалната икономика се отъждествява с подземна или скрита икономика. Не се допуска съществуване на СИ във формалния сектор. Независимо, че делът ѝ е голям, тя не оказва силно задържащо влияние върху растежа на БВП. Дори се предполага, че ако СИ изчезне, цялата икономика ще рухне. Това е доказателство за нейното срастване с формалната.

4.2. Скрытата икономика в бившите социалистическите страни

В страните, където осъществяваните реформи са ускорени, делът на СИ е значително по-малък. Обратно тези, в които преходът е бавен, нейният дял от БВП е значително по-голям (вж табл. 7).

Таблица 7

Дял на скритата икономика в БВП в някои бившите социалистически страни за периода 1989-1995г. (%)

Страни	1989	1991	1993	1995
България	22.8	23.9	29.9	36.2
Азербейджан	12.0	22.7	51.2	60.6
Чешка Република	6.0	12.9	16.9	11.3
Естония	12.0	26.2	24.1	11.8
Грузия	12.0	36.0	61.0	62.6
Унгария	27.0	32.9	28.5	29.0
Литва	12.0	19.0	31.0	35.3
Латвия	12.0	21.8	31.7	21.6
Молдова	12.0	27.1	34.0	35.7
Полша	15.7	23.5	18.5	12.6
Румъния	22.3	15.7	16.4	19.1
Русия	12.0	23.5	36.7	41.6
Словакия	6.0	15.1	16.2	5.8
Украйна	12.0	25.6	38.0	48.9

Източник: Ангелов, Ив., Ал.Димитров и др. Икономиката на България до 2000 година, в-к "Пари", 1998.

Данните позволяват страните да се разделят на три групи в зависимост от тенденцията към изменение на скритата икономика. В първата група са Чешката република, Полша, Словакия, Литва и Естония. За тях е характерен относително малък дял на СИ от БВП, който след 1993г. спада чувствително и достига най-много 12,6% от БВП (Полша). Втората група включва страни, в които СИ има тенденция към нарастване, като делът ѝ в БВП е до 40%. Към тях се отнасят България, Латвия, Молдова и Румъния. Румъния може да бъде отнесена и към първата група, но тъй като делът на СИ продължава да расте, се поставя във втората. Третата група обхваща държави, в които делът на СИ е значителен, продължава да расте и е над 40%. В тази група са Русия, Украйна, Азербейджан и Грузия.

Колкото по-голям е дялът на СИ, толкова по-малка е събираемостта на данъците, т.е. не са налице условия (правни, административни и финансови), осигуряващи приходи в бюджета. За СИ се съди преди всичко по косвени критерии. В някои страни се наблюдават изразходваните ресурси - материали, електроенергия, труд и др. и въз основа на тях се определя реалният обем на производството на стоки и услуги. Извършват се сравнения с платените данъци в държавния и частния сектор. Предполага се, че в България дялът на СИ е 35-40%, като тя е предимно в частния сектор (70-75%).²³ Наличието на такъв относително голям дял в страните от втората и третата групи поражда много други проблеми, довеждащи до слаба стопанска активност и по-ниска способност на митническите, административните и финансовите служби да събират данъци, мита, акцизи и други задължения на фирмите и населението. В тези страни като правило е налице ниско заплащане на труда на заетите в бюджетната сфера. Понижава се дялът на БВП на човек от населението с "0,2 до 0,3 процентни пункта и намалява нормата на инвестициите с 0,4 до 0,6 процентни пункта. Следователно високият дял на СИ оказва влияние върху основни икономически характеристики, като инфлацията, нормата на инвестиране, отношението износ/БВП и др.

Резултатите от иконометрични изследвания за 109 страни по данни за 1994г. са обобщени в таблица 8.²⁴

Таблица 8

Някои основни икономически характеристики за страни с нисък и висок растеж (в %)

Средни за:	При висок растеж	При нисък растеж
Инфлация	12	31
Премия върху валутния курс на черния пазар	14	57
Норма на инвестиране	23	17
Износ/БВП	32	23

Източник: EBRD, Transition Report, 1995, p. 85.

Тези данни показват връзката между СИ и икономическия растеж. Високият дял на СИ е индикатор за бунта на гражданите за "налаганите безпричинно високи данъци",²⁵ за ниската степен на жизненото равнище и за съществуване на възможности за неплащане на данъци, мита и акцизи, за наличие на корупция и поява на тероризъм. За някои бивши социалистически страни СИ довежда до намаляване броя на безработните. Така например за Унгария официалните безработни са 10%, а те са повече, тъй като нейният дял в страната е 30%.²⁶ Следователно СИ, наред със своето отрицателно влияние, има и положително въздействие за намаляване на социалното

²³ Ангелов, Ив., Ал. Димитров и др. Икономиката на България до 2000 година, вестник "Пари", 1998.

²⁴ Пак там.

²⁵ Rolf, Joachim Sigen. Undeclared Jobs: High Taxes Spur Black, Financial times, 17.04.1998.

²⁶ Verginia Marsh. Financial times. 19 IX. 1997.

напрежение на трудещите се чрез участие в допълнителни дейности освен основните и за създаване на работни места за безработните.

д) *Скритата икономика в Русия*

В руската икономическа литература^{27,28,29} неформалната икономика се отъждествява с черна, която представлява "нерегистрирана от статистиката икономическа активност."³⁰ Под такава икономическа активност се разбира:

а) законна дейност, скрита изцяло или неотчитана от производителите на стоки и услуги с цел неплащане на данъци и други законови задължения;

б) неформална, но легална дейност. В нея се включва дейността на семейни предприятия за задоволяване на собствени потребности, работа на строителни бригади с цел взаимопомощ при строителството и ремонт на жилища и др.;

в) законни (легални) дейности на населението, които то осъществява нелегално. Такива например са дейности от областта на услугите, които се извършват без лиценз и други документи за правоспособност, съответстващи на нормативните документи.

Тази класификация на формите на разпространение на СИ е в съответствие на определението на това понятие в СНС. Тя не е пълна по обхват, тъй като има дейности, които са незаконни и съществуват повече в страни с изостанало икономическо развитие. Такива дейности са корупция и рекеторство, проституция и разпространение на наркотици, износ на ядрено гориво и на оръжие по незаконен начин с цел облагодетелстване. Всичките тези дейности са плод на организирана престъпност.

Официалната статистика в Русия е направила опит да измери и оцени скритата икономика. Приема се, че тя е била приблизително 25% през 1996г. Направена е диференциация по видове дейности. В областта на търговията СИ е 40% от стокооборота, 60% от услугите на населението, в т.ч. 18% от жилищните услуги. Значителен е дялът на скрития труд, като допълнителните доходи са 20%. Тези данни са част от диференцираните дейности на СИ съгласно методологията на СНС.

Според Кузнецова "неформалната икономика е по-широка. Тя включва също социални, политически, културнологически, етнополитически последствия, оказващи влияние върху условията на труда и живота на населението в различни региони, градове и села на страната".³¹ Тя разделя дейността на руската СИ на четири типа: *първият* включва неофициални, но легални видове дейности; *вторият* съдържа неформално - легитимни видове дейности, дължащи се на недостатъците на съществуващото в Русия законодателство до момента. Той се свързва с разпространената бартерна форма на търговия, реализирана чрез сключване на договори. Този тип съответства на определението на понятието СИ в СНС като законова дейност, чрез която се укриват изцяло доходите или те са чувствително

²⁷ Вопросы статистики, 1997, №1, с. 23

²⁸ Кузнецова, Т. Цит. Съч., с. 127.

²⁹ Тенневая экономика, М., Экономика, 1991

³⁰ Кузнецова, Т. Цит. съч. с. 127.

³¹ Пак там, с. 128.

занижени; *третият* включва нелегитимна форма на СИ. Тя е такава, докато бъдат сменени законите, съществуващия икономически механизъм, изграждането на пазарния механизъм и т.н. Като причини за тях могат да се посочат дефицита на стоки (в т.ч. изкуствения), монополът на някои производства и др.; *четвъртият* включва криминалната икономика. Тя не се наблюдава съгласно методологията на СНС. Изучаването на този тип е възможно чрез използване на информация от правораздаващи органи, констативни протоколи от Сметната палата, актове от финансови ревизии и т.н. Към тях биха могли да се включат данни от протоколи за митнически актове за нарушения, документи за неплатените акцизи и др.

Тази класификация на СИ в Русия е формална. Тя трябва да бъде разширена с други дейности, в които скритата икономика се проявява. Същевременно, посочените четири типа на дейности на СИ се проявяват не в чист вид. Те се преплитат и срещат в различни сфери, като силата на проявление е различна. Тяхното съотношение се променя във времето.

В Русия се проследяват неформалните отношения в социално-икономическата сфера. Приема се, че СИ за страната и за отделни нейни социални групи и категории има както положително, така и отрицателно влияние. Положителното влияние се изразява чрез осъществяване на дейности от първия тип. Към тях се отнасят взаимопомощта, размяната на стоки и услуги, дейности "направи си сам" и т.н.

Частният сектор се приема като създаващ правови и материални предпоставки за функционирането на неформално-легитимни, подмолни и мафиотски отношения. Държавата се съобразява със съществуването на СИ, отчитайки нейното положително влияние за създаване на допълнителна трудова заетост, а с това и допълнителни доходи.

В Русия мащабът на СИ е значителен. Тя се проявява във всички сфери на икономиката. "Новите неформални отношения създадоха крупни сегменти в икономиката на страната...Скритата икономика пронизва практически всички икономически отношения, в т.ч. считащи се за формални".³²

Според някои оценки дялът на СИ в Русия е много по-голям. В отделни публикации се допуска, че той е в рамките на 60-80%, основавайки се на разпространените в страната и извън нея на действия на мафиотски групи, на поръчковите убийства, разпространената проституция, незаконната продажба на оръжия и ядрени горива и много други причини. Същевременно мащабите на страната, отдалечеността на някои райони от столицата и местните центрове, наличието на дефицитни стоки и липсата на контрол (административен, финансов, правен), силната корумпираност на властите са предпоставки за развихрянето на СИ в Русия.

е) *Скритата икономика в Румъния*

Възникването и разпространението на СИ в Румъния е аналогично на това в нашата страна. Установено е, че нерегистрираните разходи при пазаруване са 16% от регистрираните, докато при услугите това съотношение

---

³² Пак там, с.130.

е 69%.³³ Приема се, че причини за повишаване на скритата икономика са: високата инфлация и спекулативното нарастване на цените, страхът за оцеляване на фирмите в условията на пазара и във връзка с това стремежът за укриване на доходи, ниските доходи на населението, осъществяването на незаконни дейности.

В страната е проведено анкетно проучване за измерване величината на СИ. В резултат на него се установява, че тя се проявява предимно в търговията със стоки за наслаждение (алкохол, цигари, кафе и др.), за които се плаща мито и акцизи. По отношение на цигарите тя се изчислява между 15-20%. При търговията с дрехи нерегистрираните продажби възлизат на 27% от общия им оборот. При обувките този дял е 22%. Характерното за Румъния е наличието на укривани доходи предимно от малките магазини и уличните търговци (вж табл. 9).

Таблица 9

Разпределение на скритата икономика при продажбата на стоки

Вид стоки	Малки магазини		Улична търговия Нерегистриран доход	Общо скрит доход
	Регистриран доход	Нерегистриран доход		
Горно облекло	27.1	2.5	34.4	36.9
Долно облекло	34.6	4.0	25.6	29.6
Обувки	34.2	3.3	18.5	21.8
Козметика, парфюми	28.8	0.8	13.7	14.5
Дезинфекциращи средства	34.9	0.8	10.6	11.4
Спортни стоки, играчки	37.4	0.3	14.7	15.0
Инструменти	35.1	2.0	7.7	9.7
Пластмаси, стъклени изделия	38.0	0.6	9.6	10.2
Видео, аудио касети	18.7	0.5	5.2	5.7
Батерии	48.3	2.0	8.0	10.0

Източник: Boc-M.Klauber.The Weighth of Black Trade and Black Services in the National Economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 202

Тъй като цените на стоките, продавани в малките магазини и чрез уличните търговци са по-ниски, може да се направи изводът, че половината от покупките на горното облекло и една трета от покупките на обувки не се обявяват, т.е. те са обект на СИ. Много често в малките магазини и уличните търговци при продажбата на стоки не дават документи за гаранция на продадените стоки. Установено е, че при продажбата на часовници 41,3% от тях са обект на СИ. Стойността на този вид стоки представлява 23,1% от общия ѝ оборот, средната цена на часовниците на черния пазар е 45,5% от

³³ Klauber, Boc-M. The Weighth of Black Trade and Black Services in the National Economy. Acta Economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, 199 - 212.

легитимната им цена. Аналогични изводи могат да се направят при продажбите на златни и сребърни бижута и джобни калкулатори (вж табл. 10).

Таблица 10

Дял на нерегистрираните покупки на някои индустриални стоки (%)

Вид стоки	Черните продажби като % от броя на покупките	Отношение на стойността на продуктите, продадени на черния пазар като % от общия оборот	Средна цена на черния пазар като % от легитимната пазарна цена
Ръчни часовници	41.3	23.1	45.5
Златна и сребърна бижутерия	20.8	11.5	51.8
Джобни калкулатори	38.7	14.3	32.8

Източник: Вос-М.Клаубер. The weight of black trade and black services in the national economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 204

По отношение на стоките с дълготрайна употреба на 78% от купувачите е даден документ и гаранция за сервиз. Този процент е различен спрямо всеки вид стоки (вж табл. 11).

Таблица 11

Съотношение на нерегистрираните покупки спрямо регистрираните за стоки с дълготрайна употреба

Вид стоки	Относителен дял на регистрираните покупки
Перални машини	5.9
Телевизори	11.6
Компютри	44.4
Камери	0
Микровълнови печки	5.0
Електрически трион	50.0
Отоплители	13.6
Мебели	21.0
Миксер	37.5
Тостери	30.0
Радиофони	37.5
Уокмен	22.2

Източник: Вос-М.Клаубер. The weight of black trade and black services in the national economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 206.

Почти половината от извършваните технически услуги се осъществяват без регистриране на дохода. Нефактурираният дял на такива услуги възлиза на 30% от общите им разходи, в т.ч 1,4% е за бакшишите. За отделните видове услуги този дял е различен (вж табл. 12).

Таблица 12

Относителен дял на нерегистрираните услуги и на нефактурираната стойност (%)

Вид услуги	Дял на нерегистрираните услуги като % от всички услуги	Дял на нефактурираната стойност
Поправка на домашни уреди	32.5	28.8
Боядисване	67.3	32.9
Поправка на газови и ВиК уреди	32.9	10.4
Поправка на електроуреди	69.2	22.2
Поправка на коли	32.9	19.4
Фризьорство, козметика	56.6	54.2
Поправка на обувки	54.2	40.2
Шивачество	69.8	71.4
Зъболечение	67.1	52.0
Лечение в болница	96.9	95.8

Източник: Вос-М.Кlauber. The weight of black trade and black services in the national economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 207.

Делът на нефактурираните услуги за поправки на домашни уреди и изобщо е изключително висок. Това е доказателство за наличие на СИ с широк мащаб.

Налице са незаконни действия, свързани с прехвърлянето на един или няколко пъти на стоки през границата с цел неплащане ДДС и други такси. За тези дейности няма данни за количествено измерване на незаконните доходи.

Обобщеният анализ на СИ в Румъния показва, че тя е най-разпространена при търговията с хранителни продукти (34,5%), с индустриални стоки (29,0%), при извършването на услуги (15,5%), при дейности, свързани с доставките (6,8%) и жилищно строителство (6,5%). Тези данни отново показват наличието на значителен дял нерегистрирани доходи.

5. Методи за измерване на скритата икономика

За подобряване ефективността на провежданата икономическа политика от съществено значение е правилното оценяване на БВП. Значителна част от произвежданата продукция в страната обаче остава ненаблюдавана и неотчитана от статистиката. За нейното обхващане е необходимо да се търсят преки и косвени средства за оценяване и включване в официалната статистика.

Основа за измерване величината на СИ са количествените и качествените анализи на параметрите, които пряко или косвено я представят. Приема се, че тя представлява отклонение от хода на нормалните процеси, в смисъл, че съществуват дейности, доходите от които не са регистрирани и не

се отчитат при изчисляването на БВП. Тъй като тази тенденция продължава да се засилва,³⁴ все по-наложително е точното определяне на нейния дял

При тази оценка се има предвид, че работата в домашното стопанство и доброволната религиозна, спортна и политическа активност на хората и др. не са дейности, управлявани и регулирани изцяло от пазарния механизъм. Те се изключват от макроико-номическите величини, които се наблюдават от статистиката съгласно методологията на СНС.

Засега не съществуват точни критерии и методи за измерване и оценяване на нерегистрираните доходи, отнасяни към СИ. Прибягва се до търсенето на методи за опосредственото ѝ измерване като процент от величината на БВП. Тези методи трябва да бъдат подходящо подбрани за дадена страна и да отговарят на характерните черти на нейното развитие, като се търсят подходи за обхващане на нерегистрираните доходи чрез формулиране на специфични показатели.

Върху избирането и прилагането на адекватни и точни методи за измерване на нерегистрираните доходи силно влияние оказва периодът, за който се прави оценката на СИ. Скоростта на промените в икономиката и законите за нейното регулиране са различни за отделните страни и периоди в тяхното развитие. "Скоростта на изменение на икономическата действителност и на официалните величини, които я съпътстват, невинаги може да намери адекватно отражение върху принципите на дадения метод".³⁵ Прилагането на определен метод в различни периоди на наблюдение може да доведе до получаването на несравними резултати за величината на СИ. Това е особено показателно за страните в преход. За България тези оценки варират силно с тенденция към нарастване, дължащо се на нестабилната икономическа действителност, на все още ниския стандарт на живот и принизения финансов, административен и правен контрол.

Всъщност размерът на СИ представлява разлика между действителния и отчетения в СНС обем на БВП, т.е. $Y_{\text{действителен}} - Y_{\text{отчетен}}$, където $Y_{\text{си}}$ е величината на СИ, $Y_{\text{действителен}}$ - величината на действителните доходи (БВП) и $Y_{\text{отчетен}}$ - величината на доходите, обхванати в СНС (отчетен БВП). Отчетените (регистрираните) доходи $Y_{\text{отчетен}}$ в СНС са тези, коригирани от финансовите и статистическите органи с доходите на населението, отчетени с домакинските бюджети и някои други приходи на фирмите. Следователно $Y_{\text{си}}$ според методологията на СНС се отъждествява с неотчетени и нерегистрирани (недекларирани) доходи ($Y_{\text{неот.нерег.}}$). Тъй като за България недекларираните и неотчетените доходи представляват

³⁴ По пилотния проект на Националния статистически институт съвместно с Евростат беше определен обемът на скритата икономика за 1996 г. като процент от БВП, както следва: България – 22%, Чехия – 15%, Естония – 20,4%, Унгария – 9%, Латвия – 12%, Литва – 20,8% и т.н. Вж Далкалъчева, М. - НСИ започна проект за отчитане на скритата икономика. - В. "Капитал", 13-19 февруари, 1999.

³⁵ Флегас, И. Икономиката в сянка. Теоретични аспекти на явленияето. - Икономика, 1998, № 2, с. 24.

значителен дял от БВП, полезно е да се определи коефициент, изразяващ способността на статистиката да обхване доходите от икономическата дейност чрез СНС. Този коефициент се определя от равенството:

$$c = Y_{cu} / Y_{действителен},$$

където c е коефициентът, показващ дела на СИ в общо създадените доходи. Той има стойност, варираща между 0 и 1. Колкото стойността на c се доближава до нулата, толкова по-малък е делът на недекларираната и неотчетената продукция в СНС спрямо всички реализирани доходи. Това е идеалният случай, когато статистиката изцяло е в състояние да обхване и измери БВП, но то не е възможно.

Когато c клони към 1 това означава, че величината на Y_{cu} е близка до действително реализираните, но не регистрирани доходи. В този случай се оказва, че статистиката е изправена пред трудността да обхване произведената продукция. Граничните стойности на c са практически невъзможни. Стойността на c принадлежи на интервала (0.1). Стремешът на държавното управление е да се намали стойността на коефициента c , като за целта се търсят методи за точно определяне величината на СИ и най-вече за нейното ограничаване.

Направените опити в различни страни да се измери СИ позволяват методите да бъдат класифицирани в две групи: преки и косвени. Преките³⁶ се основават на извадкови изследвания на икономически субекти чрез отговори по предварително съставен въпросник за причините и формите на нейното проявление, размерът ѝ и тенденцията за нейното изменение в перспектива (обикновено в процент). Анкетират се мениджъри на фирми, за които се предполага, че са добре информирани или че укриват доходи от стопанската дейност. Получените величини от извадката се обобщават за цялата икономика. По този начин се получава приблизителна оценка на СИ, в т.ч. като процент от официалния БВП на страната. Тези оценки зависят от времето на анкетирането и не позволяват да се направят обобщения за валидността им изобщо. Обикновено в повечето страни, където са направени опити за измерване на СИ, се започва с прилагането на преки методи. С оглед да се осигури представителност на изследването³⁷ се провежда анкетно проучване с участие на много специалисти, мениджъри на фирми и домакинства.

Целта на изследването чрез извадкови проучвания е да се определи величината на скритата икономика към даден момент или период. За реализирането на такова изследване са необходими много средства и специалисти. Неговото непрекъснато осъществяване е невъзможно. Това налага да се търсят косвени методи за измерване на СИ, резултатите от които трябва да се основават на данни за структурата на икономическите величини в продължителен период. На практика обаче се получават приблизителни резултати. Особеното за тях е, че се основават на последиците от съществуването на СИ в различни сфери на стопанския

³⁶ Наименованието "преки" е относително. При него се има предвид непосредствения контакт на изследовател с анкетираните специалисти.

³⁷ Анкетно проучване за оценяване размера на СИ е публикувано в студията "Скритата икономика в България" от проф. д-р ик.н. Иван Стойков, ст.н.с. д-р Параскева Димитрова.

живот. Следователно възможно е да се определи СИ чрез проследяване размера и динамиката на основни фактори на производството, върху които тя оказва силно влияние. За целта се наблюдават потребената електроенергия³⁸, крайното изразходване на доходите, трудовият пазар чрез регистрираните и действителните безработни, изразходвания и обявения труд за произвеждане на декларираната продукция, паричното обращение и т.н. Чрез прилагането на косвени методи се получава приблизителна количествена оценка на величината на СИ като част от БВП.

Методологията на използването на косвените методи включва:

Определяне сферите на икономиката, в които се проявяват повечето от дейностите на СИ. Такива у нас са: търговията, услугите, строителството, развлекателната индустрия, в т.ч. хазартните игри, незаконните дейности, свързани с проституцията, разпространението на наркотици, корупцията в администрацията, правораздаването, образованието и здравеопазването, незаконна продажба на оръжие и т.н.;

Избиране на определена година за базова. За такава обикновено се приема годината, в която икономиката е функционирала без съществено присъствие на СИ, т.е. изборът се основава на идеализация на условията за развитие на страната. За България най-подходяща е 1988г., когато темпът на инфлация е минимален, но е налице дефицит на стоки, водещ до корупция. В сравнение със следващите години тя е по-подходяща, защото през този период се добавя висок темп на инфлация, начало на създаване на частен сектор, в който е налице по-голям стремеж за укриване на доходи, развихряне на корупцията и принизен контрол от страна на държавата. Сравняването на стойностите на приетите показатели за двете години - дадена и базова, позволява да се определи по косвен начин величината на СИ. Получените стойности са приблизителни. Въпреки техните недостатъци, свързани с идеализацията на икономическата среда, косвените методи намират широко приложение в практиката на различни страни. Те се класифицират в две групи: индексни и иконометрични.

Индексни методи

Индексният подход се основава на прилагането на методите на отклонение: на дохода от разхода, на реалната от официалната заетост и на индекса от сферата на паричното обращение. Общото за тях е сравняването на резултатите за фактическия и отчетения БВП в СНС.

При метода на отклонението на дохода от разхода се използват три различни начина за изчисляване на БВП. Първият се нарича доходен и при него паричните потоци в икономическата система се разглеждат от към доходната им среда. Вторият се нарича разходен. За него паричните потоци

---

³⁸ Кауфман, Д., А. Калиберта направиха опит да потърсят променлива, която да е тясно свързана с БВП навсякъде по света. Чрез наблюдаваните изменения в нея, сравнявани с темпа на промяна в официалния БВП, те предлагат да се съди за темпа на промяна на скритата икономика. Такава променлива е обемът на изразходваната електроенергия. Резултатите от изследването са публикувани в: Integrating the unofficial Economy into the Dynamic of Post – socialist Economies: A Framework for Analysis and Evidence, Development Discussion Paper, 1997, № 558, Harvard Institute for International Development, pp. 81-120.

се третират откъм разходната им страна. Третият проследява материалните потоци в системата, т.е. производството. При всеки от тях се получава размерът на БВП. Допуска се, че реализираният необявен доход се проявява като разход на тези доходи. Разликата между разходите и обявените приходи определя границите на нерегистрираните доходи, т.е. тя позволява да се намери величината на СИ.³⁹ Съществен недостатък на този метод е допускането на еквивалентност на резултатите при изчисляване обема на БВП по доходния и разходния начини. Това приемане е неточно, тъй като съществува значителна разлика в статистическата методология за тяхното определяне.

Прилагането на *метода на отклонението на реалната от официалната заетост* се основава на намирането на разликата между официалния и реалния дял на заетите. Тази разлика се обяснява с наличието на скрита икономика, т.е. участие на заети, създаващи доходи, които не се регистрират. Методът позволява да се сравняват данни за БВП през двете години въз основа на заетите работни места, допринесли за неговото създаване.

При *метода, основан на индекса от сферата на паричното обръщение*, един от най-разпространените при измерване величината на СИ като процент от БВП, се допуска, че дейностите, които създават нерегистрирани доходи, използват съществуващите в страната налични пари. Величината на необходимите за осъществяване на производството и обръщението на БВП наличните пари, има стабилна тенденция към изменение в краткосрочен план. Отклонението на действителната им величина от необходимите за обръщението на официалния БВП се дължи на съществуването на СИ. Това отклонение, отнесено към официално обявените пари, представлява индекс за нейната интензивност. Последните два метода са разгледани от Илиас Флегас.⁴⁰ Както за България, така и за останалите бивши социалистически страни е характерна тенденция към нарастване на доходите от СИ спрямо тези от заплатите. В потвърждение на това са данните за паричните доходи и разходи на Руската федерация (вж табл.13).⁴¹

Чрез данните от тази таблица (в т.ч. на отношението на остатъка към обема на дохода в процент, измерващ дела на СИ), като се прилага доходният начин, може да се определи нейният дял като част от БВП. Получените резултати са приблизителни, тъй като не показват действителния доход на населението. Налице са такива, които се изнасят в чужбина, и не могат да се обхванат. Допълнително отчетени трябва да бъдат и доходите, обърнати във валута, която се съхранява по домовете.

Разгледаните три метода се прилагат и в съчетание с други методи за измерване на величината на СИ.

---

³⁹ Флегас, И. Цит. съч., № 2, с. 25.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Ореховский, П. Статистические показатели и теневая экономика. -Российский экономический журнал, 1996, N 4, 78-79

Таблица 13

Парични доходи и разходи на населението в Руската федерация
(млрд.рубли)

Показатели	1985г.	1990г.	1991г.	1992г.	1993г.
Доходи	244.7	383.2	830.5	6263.0	7825.2
Разходи	243.1	364.0	749.1	4844.6	7092.9
Остатък в населението	1.6	19.2	81.4	1419.4	7323.0
Остатък към обема на дохода (в %)	0.6	5.0	9.8	22.7	9.4

Източник: Госкомстат Росии, 1993, с.148 и Краткий статистический справочник. М., 1993. Госкомстат Росии, 1994, с. 268.

Иконометрични методи

При тази група методи се използват иконометрични модели, които имат вида: $Y = F(X_1, X_2, \dots, X_m)$, където Y е зависимата променлива, представляваща обема на БВП, изчислен по някои от трите начина, посочени по-горе. Независимите променливи $X_1, X_2, \dots, X_m$ са факторите, които влияят върху СИ. Като такива могат да се приемат: паричното обръщение, при което делът на СИ се определя чрез допълнителното търсене на пари; трудовата заетост в периодите преди и след базовата година до годината на изследването; изразходваната електроенергия на единица продукция в периодите преди и след базовата година до годината на изследването и др.

Тези методи са приложени в изследването на М. Калцарони⁴². Той прави опит да определи по-точно величината на БВП посредством два подхода: чрез оценяване на производството и чрез добавената стойност. За целта се извършва: умножаване на количеството на производството по цената на продукцията за отраслите селско стопанство, енергетика и част от строителството; сумиране на разходите на част от строителството, на дейностите, свързани с отдаване под наем и частните услуги, на образованието и научните изследвания, здравеопазването и др.; съставят се балансови таблици - за кредитирането, осигуровките в обществените организации и др.; разпределят се доходите за непазарни услуги; определя се увеличението на стойността на общо вложения труд на човек.⁴³

Чрез този подход се получава 70% от добавената стойност, при която се допуска съществуване на СИ.

За определяне на вложения труд се използва статистическа информация от два източника:

- отчетане потребността от труд чрез преброяване на заетите в селското стопанство, промишлеността и услугите, определяне на

⁴² Calzaroni, M., E. Giovanini, V. Madelin. Exhaustiveness of GDP Measurement: French and Italian Approaches, Session 6b: "GDP Production Boundary: How Well is it Covered", 1996, Lillehammer, Norway, International Comparison of Gross Domestic Product in Europe 1993, (1997). Results of European Comparison Programme, United Nations, New York and Geneva.

⁴³ Относно методологията на Калцарони вж. Куманова, А. Скритата икономика и някои методи за нейното изследване и оценка. - Статистика, 1997, № 2.

годишния бюджет на предприятията при непрекъснато актуализиране на техния регистър, месечно изследване на показателите на труда в основни предприятия;

- отчитане на предлагането на труд за домакинствата чрез преброяване на населението и тримесечно изследване на работната сила.

Прилагането на този критерий се свързва със "сравнение" и "интеграция" на различните източници на данни с оглед на тяхното уеднаквяване. Сравнение, корекция и преодоляване на несъответствието, породено от различните статистически начини за определяне на вложения труд. По-нататък тези данни отново се коригират, като се прилага методологията на СНС за изчисляването им. Тяхното уточняване е подчинено на две допускания: по отношение на домакинствата се приема, че интегрирането на информацията от няколко източника позволява да се покажат скритите дейности; по отношение на фирмите се сравняват извадките за статистическите и данъчните служби и се съпоставят с тези за икономическите агрегати и броя на длъжностите.

Предназначението на този критерий е да се установи разликата между двата вида данни, дължаща се на икономически причини, т.е. разграничават се сегментите на пазара на труда:

а) постоянна заетост - за частта на заетите от домакинствата, която е равна на броя на длъжностите от страна на предприятията;

б) временна заетост - за частта от наетите на работа хора, превишаващи броя на длъжностите;

в) вторична дейност - броят на длъжностите, превишаващи броя на наетите на работа;⁴⁴

г) броят на небългарските граждани, които са наети на работа.

Сумирането на всички наети (постоянно, временно) небългарски граждани и недекларирани позволява да се определи общият брой на хората, които работят. С добавяне към тях на заетите във вторичната дейност се намира общият брой на работните места в страната.

Върху основата на отработените часове за всеки от сегментите на пазара на труда се получава общият вложен труд. При използването на средния годишен брой отработени часове се намира общо вложеният труд в интервала на възможния еквивалент за общото пълно време. Математически това сумиране се изразява чрез зависимостта:

$$Y = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n X_{ij} \cdot e_{ij} + \sum_{j=m+1}^k Y_j,$$

където Y е общо вложеният труд, e_{ij} - оценката на единица труд от i -ти отрасъл в j -то предприятие; X_{ij} - добавената стойност на човек от отрасъл i в предприятие j ; $X_{ij} \cdot e_{ij}$ - служи за определяне еквивалента на общото пълно работно време чрез сумиране по i и j ; Y_j - оценката за отраслите "без вложен труд".

---

⁴⁴ Куманова, А.. Цит. съч., с. 74.

Използването на критерия на Калцерони дава възможност за намиране на вложения труд, използван от дейностите на скритата икономика. Получените по този начин резултати са приблизителни.

Аналогичен е подходът на т.нар. италиански метод за определяне общтата численост на заетите лица и количеството извършена работа.^{45.46} Според СНС броят на наетите и самонаетите за даден период (тримесечие и година) представлява среден брой на лицата, участващи в производството на продукцията. Този метод внася уточнения чрез включване на случайните и сезонните работници. Корекцията е особено полезна, тъй като средното равнище на заетост се получава въз основа на наблюдения, които не обхващат всички месеци в периода на изследването. Взема се предвид и участието на лица едновременно на различни места. Според италианския метод извършената работа се подразделя на две части. Първата е резултат от участието на работници в "основна дейност", втората се свързва с работните места, определени за "вторични дейности".⁴⁷ Приема се, че обемът на работа не може да се получи чрез броя на работните места. За неговото изразяване е необходимо е да се използва "единица труд", изчислена за всеки отрасъл. Чрез коефициент, представляващ отношението между часовете, действително използвани за извършване на дейност от работник на частично време на някои работни места, и часовете, действително изработени от човек, декларирал се като "нает на работа" при наблюдението на работната сила в сферата на промишлеността и услугите. Този коефициент за отрасъл селско стопанство се определя въз основа на броя отработени часове.

За намиране обема на работата, осъществявана в даден период, се сумират всички часове, отработени от наети на постоянна работа и от занимаващи се с "вторични дейности". На основата на получената информация се изчислява добавената стойност - V_1 . Тази величина се разделя на две части: декларирана и допълнително определена.

Декларираната добавена стойност V_1 представлява регистрираният доход в декларациите на фирмите на наетите, които са обявени, и за които са платени заплати и осигуровки. Оценената добавена стойност V_2 се получава като резултат от допълнително наети работници на постоянно място, за които не се плащат осигуровки. Чрез V_3 се означава неогценената добавена стойност. Тя е следствие на дейност от недеklarиран труд. Така се получава формулата за цялата създадена в страната добавена стойност, т.е. $V = V_1 + V_2 + V_3$.

Всеки от тези компоненти се определя по следния начин: $V_1 = p \cdot D_p$, където p е средната производителност на официално регистрираните работници; D_p - броят на регистрираните заети работници в производството;

⁴⁵ ISTAT, (1993). The Underground Economy in Italian Economic Accounts, Roma.

⁴⁶ ISTAT, (1996), An Overview on the Problems Connected with Measure of Underground economy. Some Considerations According to the Italian Statistical Experience, Tashkent, Tbilisi.

⁴⁷ Методологията на италианския метод е описана от А.Куманова. Цит.съч., 78-79.

$V_2 = d.D_d$, където d е средната производителност на допълнително наетите работници, D_d - техният брой; $V_3 = s.D_s$, където s е средната производителност на нерегистрираните работници, създаващи необявени доходи, D_s - броят на тези нерегистрирани работници.

На основата на данни за V, V_1 и V_2 статистиката би могла да определи V_3 - необявената добавена стойност, създадена от нерегистрирани наети работници. Общата добавена стойност може да се установи и от равенството: $V = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n V_{ij} P_{ij} + \sum_{i=m+1}^k V_i$, където V_{ij} е средната добавена стойност на i -та дейност във фирма j ; V - общата величина на добавената стойност; P_{ij} - единица труд в i -тата икономическа дейност в j -та фирма; V_i - неизмерената добавена стойност от i -та икономическа дейност.

Италианският метод е подходящ за прилагане в нашата статистическа практика при оценяване на СИ. Това ще бъде възможно само, ако се разшири кръгът на статистическите наблюдения относно:

- месечното отчитане на отработените часове на постоянно наетите, на допълнително наетите и на работещите във вторичните дейности;
- определянето на средната производителност на труда по отрасли;
- дефинирането на статистическите ненаблюдавани производствени дейности;
- непрекъснатото актуализиране на информацията съобразно разпореденията на Министерството на финансите и законовите актове, определящи икономическата действителност във времето.

Тази информация би могла да бъде изчислена съвместно от Министерството на труда и социалната политика.

Друг иконометричен модел за косвено определяне на СИ, който се основава на пазара на труда,⁴⁸ е приложен в Испанската статистика. Този метод се изразява в използването на следните означения за: средното заплащане на работещите във формалния сектор - W_f ; средното заплащане на заетите в сферата на скритата икономика - W_{ij} ; средната стойност на свободното време при нулев брой работни часове се представя от резервираното заплащане - W_r (това може да бъдат помощите, които получават от социалните грижи и от службите по заетостта), W_s - стойността на изплатените социални помощи на безработните.

На първия стадий работникът решава да участва на пазара на труда, ако е изпълнено неравенството: $W_r < \text{Max}(W_f, W_u, W_s)$. Това означава, че индивидът желае да участва, ако предлаганата му надница и стойността на

⁴⁸ Namkel, A., S. de la Rica. The Underground Economy in Spain: an Alternative to Unemployment. - Applied Economics, 1997, № 29, 733 - 743.

парите, които получава от помощите са по-големи, отколкото запазеното заплащане (W_r). Следователно на този стадий всеки индивид решава да участва или не на пазара на труда.

Във втория стадий индивидът решава да работи във формалния сектор.

Третият стадий се характеризира с вземане на решение да участва в неформалния сектор или да бъде безработен.

В испанската статистика под неформална се разбира СИ в по-тесен смисъл, отколкото приетото от нас определение на това понятие. Според тях СИ са необявените доходи от незаконни дейности и такива от домашните стопанства. В зависимост от решенията на индивида се получава доход, които се определят от следните равенства: $V_1 = X_1 \cdot \alpha_1 + \beta_1$, $V_2 = X_2 \cdot \alpha_2 + \beta_2$, $V_3 = X_3 \cdot \alpha_3 + \beta_3$, където $X_i (i=1,2,3)$ е броят на тези работници; $\alpha_i (i=1,2,3)$ - средното заплащане във всеки стадий.

На основание на тези модели се получават процентите на участващите мъже и жени на пазара на труда. По данни за стойността на заплащане на мъжете за всеки показател – статут, образование и възраст, може да се определят разходите за заплащането на труда за всеки сектор - формален и неформален, като се използват формулите за $V_i (i=1,2,3)$. Аналогични изчисления се правят по отношение на жените. Така получената стойност за величината на СИ при прилагане на този метод е приблизителна, но тя дава възможност да се определи тенденцията на нейното изменение в зависимост от тези показатели за индивидуалните характеристики за мъжете и жените.

Подобен на горния метод е предложението от Й. Мерц и К. Уолф⁴⁹ метод. Според тях всеки индивид може да избере някоя от следните стратегии: а) да не участва в неформалната икономика (O); б) да се занимава само със забранена дейност (S); в) да участва само в дейности на домашното стопанство (E); г) да участва в дейности на домашното стопанство и да извършва забранени дейности едновременно (SE).

Тези четири стратегии характеризират поведението на индивидите. Търсенето на подход за неговото моделиране е от съществено значение за точността на решението, а по-нататък за определяне величината на скритата икономика. Подходът на явния избор за различните независими доходи, достигнати при избора на някои от възможните стратегии, се основава на максимизирането на случайната полезност. Той служи като модел за вземане на индивидуални решения. Съществена идея на концепцията за случайната полезност е, че всеки индивид е способен да избере мащаб на индекса на полезността $U_o = D_o + R_o$, където $D_o = \alpha \cdot A_o + \beta_j \cdot X$. Този индекс се състои от случайната променлива R_o и детерминираната променлива D_o .

⁴⁹ Merz, J., Kl. Wolff. The Shadow Economy: Illicit work and Household Production: a Microanalysis of West Germany. - Review of Income and Wealth, Series 39, 1993, N 2, 1887-1888.

като функция на вектора X , представляващ социално-икономическата характеристика на вземащия решение и на вектора A_o , изразяващ свойствата на стратегиите от множеството J . Параметрите на модела са α и β_j . Параметърът β_j е променлива величина и зависи от вида на стратегията $j \in J$, докато параметърът α остава постоянен за всички стратегии. Параметрите α и β_j за определена стратегия j са такива, че нейната полезност е по-голяма от всички други стратегии.

Тъй като нашата статистика не съдържа данни за специфични свойства на стратегиите, анализът ще се сведе до проучване на социално-икономическите характеристики на индивидите. Въз основа на тях би могло да се изчислява вероятността индивидът да избере една от четирите стратегии, като се използва равенството:

$$P_{ij} = \left[\sum \exp((\beta_o - \beta_j)X_j) \right]^{-1}, (j, k = O, S.E, SE),$$

където P_{ij} е вероятността индивидът да избере една от четирите стратегии. Чрез определяне вероятността за участие в забранени дейности или в дейности от неформалната икономика и като се знае техният брой, би било възможно да се намери приблизително величината на СИ. Този метод не може да се използва широко в практиката. Затрудненията произтичат от невъзможността да се определят социално-икономическите характеристики на индивидите. Приложен е в Германия за изчисляване на дохода от избраните стратегии за участие в неформалната икономика по пол въз основа на личните характеристики (семеен статут, възраст, образование, занаятчийски или социален статут), характеристики на домакинствата (месечен чист доход, наличие на деца и техния брой), регионални и трудови характеристики (големина на региона, продължителна безработица, място на живеене - град или село и др.). Вероятността е определена по отношение на забранени дейности, дейности в домашното стопанство и тяхното съчетаване.

За установяване величината на СИ може да се използва иконометричен модел на множествена регресия от вида:

$$Y = A_1 + A_2Z_1 + A_3Z_2 + A_4Z_3 + A_5Z_4 + A_6Z_5 + U_t,$$

където Y е величината на скритата икономика, Z_1 - броят заети в третичния сектор, Z_2 - потребителските разходи на държавния сектор, Z_3 - вносът на промишлени предмети за потребление, Z_4 - инвестициите в преработващата промишленост, Z_5 - стойността на коефициента A в производствената функция на Коб-Дъглас. Този коефициент се определя чрез отношението $A = \frac{W/(W+R)}{L/(L+O)}$, където W са заплатите; $W+R$ - заплатите заедно с ренти; L - броят на работещите при наемни отношения, $L+O$ - броят на работещите при наемни отношения заедно с този на

работещите на собствена сметка, A - стойността на регресионния коефициент.

Моделът се отнася за неселскостопански отрасли. С известно приближение той може да се използва за оценяване на СИ и за отрасъл селско стопанство; има възможност за неговото усъвършенстване чрез изключване или добавяне на нови променливи.

Всеки от разгледаните методи за оценка на СИ има предимства и недостатъци. Ето защо е нецелесъобразно да се препоръчва изборът само на един метод за определяне нейния размера. Прилагането на различни методи има важно значение за разностранното разглеждане на третирания проблем, за получаване на реална картина за икономическите резултати, и за набелязване на конкретни мероприятия с оглед ограничаването на тази икономика. Използването на методите се преопределя от наличието на официална информация, което би позволило по-добре да се очертае диапазона на изменение размера на СИ. Този процес би трябвало да се извършва системно, а данните и получените резултати да се актуализират при всяка промяна на информацията.

СКРИТАТА ИКОНОМИКА – ИЗМЕРВАНЕ И ВЛИЯНИЕ

Иван Стойков
Параскева Димитрова

В студията е формулирано понятието скрита икономика (СИ). Направено е разграничение между формална и неформална икономика. Посочени са икономическите, административните, нормативно-правните и политическите фактори и причини за съществуването ѝ и формите на нейното проявление. Разкрито е състоянието на СИ в някои западноевропейски и ексоциалистически страни и САЩ. Дадени са различни методи за измерване на скритата икономика, съобразени с българските условия.

THE HIDDEN ECONOMY – MEASUREMENT AND INFLUENCE

Ivan Stoykov
Paraskeva Dimitrova

This paper formulates the concept for the hidden economy. A refine on the formal and the informal economy is made. It indicates the economic, administrative, normative-legal factors and reasons for its existence and the forms for manifesting of the hidden economy. It discloses the condition of the hidden economy in some West European and post-socialist countries and USA too. It gives different methods for measurement of the hidden economy that are concerned with the Bulgarian conditions.